

**“The Shadow of Power:
A Psychoanalytical Analysis of the Succession Problem in the
Safavid Era Based on Jung’s Shadow Theory”¹**

Hossein Afshar^{*}, Mohammad Kalhor^{**}

Sina Foroozesh^{***}

Abstract

One of the fundamental problems in the political history of the Safavid dynasty is the question of succession and the cultivation of royal heirs. Despite the relative consolidation of authority during the sixteenth and seventeenth centuries, the Safavid monarchy, much like many dynasties before it, failed to establish a coherent and stable model for the transmission of power. Consequently, many princes were eliminated as a result of intra-dynastic rivalries, the monarch’s fears, and embedded structural violence. Drawing on Carl Gustav Jung’s theory of the “Shadow,” this study demonstrates that Safavid princes, notwithstanding the apparent stability and continuity of Safavid governance, were represented in the political and psychological unconscious of the monarch not as legitimate successors, but rather as existential threats to royal authority. This argument is contextualized through both internal historical precedents, such as the Sasanian dynasty of pre-Islamic Iran, and comparative cases like the Ottoman Empire, the Safavids’ contemporary rival. The analysis suggests that the succession crisis in the Safavid polity can be interpreted as a

^{*} phd candidate in Iranology, Shahid Beheshti University, Institute of Iranology, Tehran, Iran,
h_afshar@sbu.ac.ir

^{**} Assistant Professor, Department of History, Islamic Azad University, Yadegar-e-Imam Khomeini (RAH)
Branch, Shahr-e-Rey, Iran (Corresponding Author), kalhor.mohammad72@gmail.com

^{***} Associate Professor, Department of History, Islamic Azad University, Science & Research Branch,
Tehran, Iran, Sinaforoozesh@gmail.com

Date received: 11/05/2025, Date of acceptance: 16/09/2025

failed confrontation between monarchy and its psychological shadow, leading ultimately to a gradual erosion of legitimacy and dynastic decline.

Keywords: Safavid dynasty, Succession, Monarchy, Shadow, Jung, Analytical psychology.

Introduction

The Safavid dynasty (1501–1736) occupies a crucial place in the history of early modern Iran and the broader Middle East. By establishing Shi'ism as the official religion of the state and consolidating political authority over diverse ethnic and tribal groups, the Safavids laid the foundation for a centralized Iranian identity that has endured in various forms into the modern era. While the dynasty achieved notable success in cultural, military, and administrative domains, its political architecture remained vulnerable to crises of succession.

Unlike polities that created institutionalized mechanisms for royal inheritance, such as primogeniture in parts of Europe, the Safavid monarchy relied upon an ambiguous and often contested system of designation and competition among princes. This ambiguity was compounded by the intervention of power brokers such as the Qizilbash military elite, the bureaucracy, and the royal harem. As a result, succession became a highly destabilizing process, producing cycles of intrigue, imprisonment, and fratricide.

The present research seeks to reinterpret these patterns through the lens of analytical psychology, particularly Jung's concept of the "Shadow." This theoretical framework enables an exploration of the unconscious dimensions of political behavior, revealing how the monarch's anxieties about his heirs were projected onto them as threats rather than recognized as continuities. Situating the Safavid experience within a comparative frame—drawing parallels with the Sasanians in pre-Islamic Iran and the Ottomans as contemporaneous rivals—this study argues that the dysfunction of Safavid succession was not merely political but also deeply psychological.

Materials and Methods

The research adopts a descriptive-analytical approach, grounded in the methodology of historical studies. Sources include Persian chronicles, court records, royal decrees, and the writings of contemporary observers, as well as modern historiographical works on Safavid politics. The data were collected primarily through library-based and documentary research.

The central analytical tool is Jung's theory of the Shadow, which posits that the unconscious dimensions of the self—those elements denied, repressed, or feared—often manifest in destructive ways when projected onto others. In applying this framework to the Safavid monarchy, the study explores how the unconscious fears of rulers shaped both political practice and institutional development. The interdisciplinary nature of the method allows for a richer understanding of succession as not only a structural and legal issue but also a psychological phenomenon.

Discussion and Results

The results of the study indicate that the Safavid succession crisis was fundamentally shaped by the interplay between psychological anxieties and political structures. Safavid monarchs routinely perceived their heirs less as the future guarantors of dynastic continuity than as potential conspirators and usurpers. This perception fostered a political culture dominated by suspicion, hesitation, and violent preemptive action.

Several historical episodes illustrate these dynamics. Under Shah Abbas I, for example, the systematic blinding and elimination of his sons reflected an extreme manifestation of the monarch's fear of usurpation, thereby ensuring short-term stability but undermining long-term continuity. Shah Safi and Shah Abbas II likewise governed under the shadow of unresolved succession anxieties, often influenced by the rivalries of the Qizilbash and the political maneuverings of the harem. The recurrent imprisonment, surveillance, or execution of princes illustrates the monarchy's inability to reconcile authority with continuity, revealing the projection of the "shadow" onto the very figures who symbolized dynastic survival.

Comparative analysis reinforces this interpretation. The Ottomans institutionalized fratricide as a brutal yet systemic mechanism to contain succession disputes, while the Sasanians often faced debilitating conflicts rooted in succession rivalries. The Safavids, however, neither developed a coherent institutional solution nor managed to integrate the psychological dimensions of succession into a sustainable political framework. The result was a cycle of instability that, over time, eroded legitimacy, weakened administrative structures, and contributed to the eventual collapse of the dynasty.

The findings thus highlight both psychological and structural variables: paranoia and fear within the royal psyche; rivalry and intrigue among court factions; and the absence of codified succession practices. These factors combined to create an

enduring shadow over the monarchy, transforming succession from a process of continuity into a recurring crisis.

Conclusion

The study concludes that the Safavid dynasty's crisis of succession was not merely an incidental weakness but a central factor in its gradual decline. By applying Jung's theory of the Shadow, the research reveals how unconscious fears and projections of Safavid monarchs were internalized into political practices that undermined both legitimacy and stability. Princes, rather than serving as embodiments of dynastic future, were construed as embodiments of the shadow—unacknowledged fears that, when projected outward, became destructive forces.

This interpretation contributes to a broader understanding of political decline in monarchical systems by emphasizing the psychoanalytic dimensions of power alongside institutional and structural analyses. It suggests that the study of dynastic politics benefits from interdisciplinary approaches that integrate history, psychology, and comparative analysis. The Safavid case, in particular, illustrates the tragic consequences of a monarchy unable to reconcile authority with continuity, legitimacy with succession, and the conscious exercise of power with the unconscious dynamics of fear.

Ultimately, the failure of Safavid succession practices serves as a reminder that political institutions cannot be fully understood without acknowledging the psychological realities that underpin them. The dynasty's decline was not only a story of political intrigue and military defeat but also a narrative of unresolved shadows within the very psyche of kingship.

Bibliography

- Aghajari, H. (2010). *An introduction to the relations between religion and state in Safavid Iran*. Tehran: Tarh-e No Publications.
- Estrābādī, S. H. b. M. H. (1987). *History of the sultanate (from Sheikh Safi to Shah Safi)* (E. Ashraqi, Ed.). Tehran: Elmi Publications.
- Eskanderbek Turkman. (2011). *Tārikh-e 'Ālamārā-ye Abbasi* (F. Moradi, Ed.). Tehran: Negah Publications.
- Odenik, V. W. (2000). *Jung and politics* (A. Tabib, Trans.). Tehran: Ney Publications.
- Babaei, S., Babayan, C., et al. (2011). *Gholamān-e Khāssah: The emerging elites of the Safavid era* (H. Afshar, Trans.). Tehran: Markaz Publications.

259 Abstract

- Bastani Parizi, M. E. (1983). *Politics and economy in the Safavid era*. Tehran: Safi Alishah Publications.
- Blue, D. (2019). *Shah Abbas I: The ruthless king who became a legend* (K. Khajeh Nouri, Trans.). Tehran: Amir Kabir Publications.
- Bigdeli, M. (2021). *Tracing the roots of Safavid decline: From beginning to collapse*. Tehran: Research Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Tavernier, J.-B. (2010). *Tavernier's travelogue* (H. Arbab Shirani, Trans.). Tehran: Niloufar Publications.
- Tatui, Q. A., & Ghazvini, A. K. (2003). *Tarikh al-Fi* (Vol. 8; G. Tabatabaai Majd, Ed.). Tehran: Elmi va Farhangi Publications.
- Shah Tahmasb I Safavi. (2009). *Tazkereh Shah Tahmasb* (K. Feyzi, Ed.). Qom: Religious Publications.
- Chopra, D., et al. (2013). *The Influence of the Shadow* (S. Sargolzaei, Trans.). Tehran: Bonyad Farhang va Zendegi.
- Khajegi Esfahani, M. M. (1989). *Kholasat al-Siyar* (I. Afshar, Ed.). Tehran: Elmi Publications.
- Venizian. (2002). *Venizian Travel Accounts in Iran* (M. Amiri, Trans.). Tehran: Khwarazmi Publications.
- Delavalle, P. (2002). *Pietro Delavalle Travelogue* (S. Shafa, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi Publications.
- Dalir, N. (2021). The discourse of *Zillallah* in Safavid historiography. *Historical Essays Quarterly*, 12(2), Research Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Doserser, J.-A. (2012). *Causes of the Fall of Shah Sultan Hossein* (V. Shadan, Trans.). Tehran: Ketabsara Publications.
- Robertson, R. (2019). *The Jungian Archetype* (B. Karimi, Trans.). Tehran: Daf Publications.
- Roemer, H. R., et al. (2001). *History of Iran: Safavid Period* (Y. Azhand, Trans.). Tehran: Jami Publications.
- Sanson, N. (1985). *Sanson's Travelogue: The State of the Iranian Empire under Shah Suleiman Safavi* (T. Tafazoli, Trans.). Tehran: Ibn Sina Publications.
- Somer, F. (1992). *The Role of Anatolian Turks in the Formation of the Safavid State* (E. Ashraqi & M. T. Emami Khoyi, Trans.). Tehran: Gostareh Publications.
- Siuri, R. (1999). *Iran in the Safavid Era* (K. Azizi, Trans.). Tehran: Markaz Publications.
- Siuri, R. (2001). *On the Safavids* (R. A. Rouhollahi, Trans.). Tehran: Markaz Publications.
- Chardin, J. (1996). *The Travelogue of Jean Chardin, Vols. 3-5* (I. Yaghmai, Trans.). Tehran: Tous Publications.
- Shamlu, V. Q. b. D. Q. (1992). *Qasas al-Khaqani* (S. H. Sadat Naseri, Ed.). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Sefat Gol, M. (2002). *Institutional Structure and Religious Thought in Safavid Iran*. Tehran: Rasa Publications.

- Ghaffari Fard, A. (2017). *The Other Side of the Coin: A Study in Iranian Historiography*. Tehran: Negah Publications.
- Foroodham, F. (2009). *An Introduction to Jungian Psychology* (M. Mirbaha, Trans.). Tehran: Jami Publications.
- Freud, S. (2008). *Psychological Defense Mechanisms* (H. Gohari Rad & M. Javadi, Trans.). Tehran: Radmehr Publications.
- Flor, W. (1977). *The First Ambassadors of Iran and the Netherlands* (D. Majlesi & H. Abutorabian, Trans.). Tehran: Tahuri Library.
- Flor, W. (1986). *The Fall of the Safavids and the Rise of Mahmud Afghan* (A. Sari, Trans.). Tehran: Tous Publications.
- Flor, W. (2020). "Iranian Awakening is not Owed to Shah Abbas." *Agahi No, 2*.
- von Franz, M. L., & Edinger, E. F. (2014). *Four Jungian Essays* (M. Sarreshtedari, Trans.). Tehran: Mehr Andish Publications.
- Ghazvini, A. H. (1988). *Fawa'id al-Safaviyya* (M. Mir Ahmadi, Ed.). Tehran: Institute for Cultural Studies and Research.
- Ghazvini, B. (1999). *Jawaher al-Akhbar* (M. Nasiri, K. Haneda, Eds.). Tokyo: Institute of Asian & African Studies.
- Careri, G. F. J. (2004). *Careri Travelogue* (A. Nakhjavani & A. Karang, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi Publications.
- Kadivar, J. (1999). *The Evolution of Shia Political Discourse in Iran*. Tehran: Tarh-e No Publications.
- Krosinski, Y. (1984). *Krosinski Travelogue* (A. D. Maftoon, Trans.; M. Mir Ahmadi, Ed.). Tehran: Tous Publications.
- Kaempfer, E. (1981). *Kaempfer Travelogue* (K. Jahandari, Trans.). Tehran: Khwarazmi Publications.
- Lockhart, L. (2004). *The Fall of the Safavid Dynasty* (I. Dolatshahi, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi Publications.
- Loft, P. (2001). *Iran under Shah Abbas II* (K. Jahandari, Trans.). Tehran: Ministry of Foreign Affairs Press.
- Mathee, R. (2018). *Iran in Crisis: The Decline of the Safavids and the Fall of Isfahan* (H. Afshar, Trans.). Tehran: Markaz Publications.
- Mathee, R. (2020). *Iranian Pastimes: Alcohol and Drugs from the Safavid to Qajar Period* (M. Saleh Allameh, Trans.). Tehran: Namak Publications.
- Mostofi, M. M. (1996). *Zobdat al-Tawarikh* (B. Goudarzi, Ed.). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- Monjem Yazdi, M. J. (1987). *Tārikh-e Abbasi (Mulla Jalal's Chronicle)* (S. Vahidnia, Ed.). Tehran: Vahid Publications.

261 Abstract

- Moreno, A. (2007). *Jung, Gods, and Modern Man* (D. Mehrjoui, Trans.). Tehran: Markaz Publications.
- Valeh Esfahani, M. Y. (1993). *Khold-e Barin: Iran in the Safavid Era* (M. H. Mohaddes, Ed.). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- Heintz, W. (2002). *Shah Ismail II Safavi* (K. Jahandari, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi Publications.
- Yousef Jamali, M. K. (2008). *Political, Social, Cultural, and Religious Life of Shah Ismail I*. Isfahan: Islamic Azad University Publications, Najafabad Branch.
- Jung, C. G. (2004). *Aion: Research on the Self* (P. Faramarzi & F. Faramarzi, Trans.). Tehran: Behnashr Publications.
- Jung, C. G. (2006). *The Psychology of the Unconscious* (M. A. Amiri, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi Publications.
- Jung, C. G. (2007). *Man and His Symbols* (M. Soltanieh, Trans.). Tehran: Jami Publications.
- Jung, C. G. (2007). *Dreams* (A. E. Esmaeilpour, Trans.). Tehran: Karavan Publications.
- Jung, C. G. (2004). *Psychology and the East* (L. Sadeghiani, Trans.). Tehran: Jami Publications.
- Jung, C. G. (1989). *Four Archetypal Figures* (P. Faramarzi, Trans.). Tehran: Behnashr Publications.
- Jung, C. G. (1994). *Psychology and Alchemy* (P. Faramarzi, Trans.). Tehran: Behnashr Publications.
- Jung, C. G. (2007). *Psychology and Religion* (F. Rouhani, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi Publications.
- Jung, C. G. (2006). *Spirit and Life* (L. Sadeghiani, Trans.). Tehran: Jami Publications.

سایه قدرت:

تحلیل روان‌شناختی مسئله جانشینی در دوره صفویه بر اساس نظریه سایه یونگ^۲

حسین افشار*

محمد کلهر**، سینا فروزش***

چکیده

یکی از مسائل مهم در تاریخ سیاسی سلسله صفویه، مساله جانشینی و جانشین‌پروری است. نظام سلطنتی صفویه، به‌رغم تثبیت نسبی قدرت در قرون شانزدهم و هفدهم میلادی، به مانند بسیاری از حکومت‌های پیش از خود، از الگوی مشخص و پایداری برای انتقال قدرت برخوردار نبود. در نتیجه، بسیاری از شاهزادگان قربانی رقابت‌های درونی، ترس‌های پادشاهان و خشونت‌های ساختاری شدند. این مقاله با بهره‌گیری از نظریه «سایه» کارل گوستاو یونگ، می‌کوشد نشان دهد که چگونه شاهزادگان صفوی علی‌رغم ثبات نسبی و اقتدار جاری و مستمر در حکومت صفویه، در ناخودآگاه سیاسی و روانی پادشاه صفوی، نه به‌عنوان تداوم سلطنت، بلکه به‌مثابه تهدیدی علیه قدرت پادشاهی بازنمایی می‌شدند. مساله ای که می‌توان در حکومت‌هایی چون ساسانیان در ایران پیش از اسلام به‌عنوان نمونه داخلی و نیز عثمانی به‌عنوان رقیب خارجی و موازی صفویه مشاهده کرد. از این منظر، مسئله جانشینی در دوره صفویه، بازتابی از مواجهه ناکام سلطنت با سایه روان‌شناختی خود بوده و سرانجام به فرسایش مشروعیت و فروپاشی تدریجی سلسله انجامیده است. این

* دانشجوی دکتری ایران‌شناسی، دانشگاه شهید بهشتی، بنیاد ایران‌شناسی، تهران، ایران، h_afshar@sbu.ac.ir
** استادیار گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، ایران (نویسنده مسئول)،
kalhor.mohammad72@gmail.com

*** دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی، علوم و تحقیقات تهران، ایران، Sinaforoozesh@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵

پژوهش می‌کوشد تا به این پرسش پاسخ دهد که سنت جانشین‌پروری و جانشین‌گزینی در حکومت صفویه تا چه اندازه کارآمد بود و چگونه می‌توان ناکارآمدی‌های آن را با تحلیل روان‌شناختی، به‌ویژه نظریه سایه توضیح داد؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد توهم توطئه، نگرانی از تهدیدات شاهزادگان، تردید و بی‌تصمیمی از جمله مولفه‌های روان‌شناختی و رقابت‌های نیروهای اثرگذار چون قزلباشان و حرمسرا از جمله متغیرهای تاریخی ایجاد سایه در جانشینی و جانشین‌پروری در این دوره بود. این پژوهش از رویکرد توصیفی-تحلیلی و روش تاریخی بهره می‌برد و گردآوری داده‌ها بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی است.

کلیدواژه‌ها: صفویه، جانشینی، پادشاه، سایه، یونگ، روان‌شناسی تحلیلی.

۱. مقدمه

۱.۱ بیان مساله

مسئله جانشینی در تاریخ ایران، همواره یکی از چالش‌برانگیزترین مسائل در فرآیند تداوم قدرت سیاسی بوده است. ساختار پاتریمونیل (پدرسالارانه موروثی) دولت‌ها، الگوی موروثی انتقال قدرت و غیبت نهادهای ارزیابی و تربیت نخبگان، موجب شده تا جانشین‌پروری در بسیاری از حکومت‌های تاریخی ایران، از جمله صفویه، نه بر پایه شایستگی و توانمندی بلکه بر اساس «نسبت خونی» و تقدم فرزند ارشد نرینه شکل گیرد. این روند اغلب به بحران‌هایی منجر شده که در برهه‌هایی از تاریخ، ثبات حکومت‌ها را به شدت تهدید کرده است.

جانشین‌پروری و جانشین‌گزینی، که مراد از آن تربیت و آماده‌سازی افراد مستعد برای تصدی جایگاه‌های راهبری و سلطنت است، نه تنها یک ضرورت اجرایی بلکه یک مسئله پیچیده روان‌شناختی و فرهنگی در بطن ساختار قدرت سنتی محسوب می‌شود. تجربه‌های تاریخی در دوره صفویه نشان می‌دهد که صرف برخورداری از نسب سلطنتی، برای ایفای موفق نقش جانشین کافی نبوده است. در مواردی، ناتوانی جانشینان در درک شرایط بحرانی، تصمیم‌گیری به‌موقع و تعامل با نیروهای متکثر اجتماعی و درباری، به تضعیف تدریجی پایه‌های قدرت سلطنت انجامیده است.

در این میان، روان‌شناسی تحلیلی یونگ و به‌ویژه نظریه «سایه» (The Shadow) که ناظر بر وجوه ناپذیرفته‌شده و سرکوب‌شده شخصیت انسان است، امکانی نو برای تبیین این ناکامی

تاریخی فراهم می‌آورد. بر اساس این نظریه، ویژگی‌های طردشده از آگاهی فرد یا جمع، در بزنگاه‌های بحرانی به‌گونه‌ای ناهشیار بروز می‌یابند و عملکرد افراد را تحت تأثیر قرار می‌دهند. (یونگ: رویاها، ۱۳۸۶، ۸۰) این چارچوب نظری در مطالعه موردی جانشینان صفوی، به ما امکان می‌دهد تا نه فقط از زاویه سیاسی و نهادی، بلکه از منظر روان‌شناختی نیز به مسئله بپردازیم: چگونه شاهزادگان صفوی که از کودکی در محیطی آکنده از رقابت، حذف و سرکوب رشد یافته بودند، در بزرگسالی با بحران تصمیم‌گیری، پرخاشگری، بی‌اعتمادی، انزوا یا حتی افسردگی مواجه شدند و این ویژگی‌های سایه‌گون چگونه در رفتار سیاسی آنان نمود یافت؟ این مقاله بر آن است تا مسئله جانشینی در حکومت صفویه را با تلفیق رویکرد تاریخی و روان‌شناختی، به‌ویژه بر مبنای نظریه «سایه» کارل گوستاو یونگ، مورد تحلیل قرار دهد. تمرکز این پژوهش، بر نحوه انتخاب، تربیت و رفتار جانشینان در نظام سلطنتی صفویه و واکنش آنان به بحران‌های داخلی و خارجی است. سؤال اصلی مقاله چنین است: سنت جانشین‌پروری و جانشین‌گزینی در حکومت صفویه تا چه اندازه کارآمد بود و چگونه می‌توان ناکارآمدی‌های آن را با تحلیل روان‌شناختی، به‌ویژه نظریه سایه، توضیح داد؟ فرضیه مقاله بر این موضوع استوار است که در کنار سایر متغیرهای سیاسی و تاریخی، ناکارآمدی سنت جانشین‌پروری در حکومت صفویه، که ریشه در الگوهای سنتی، استبدادی و عاطفی تربیت شاهزادگان داشت، در کنار فعال شدن جنبه‌های ناخودآگاه و سایه‌گون شخصیت جانشینان در بزنگاه‌های بحرانی، به شکل‌گیری رفتارهایی منجر شد که نه تنها بحران‌های قدرت را تشدید کرد، بلکه زمینه فروپاشی تدریجی این سلسله را فراهم ساخت.

۲.۱ پیشینه تحقیق

سفرنامه‌نویسانی چون کمپفر، شاردن و تاورنیه در گزارش‌های خود به تأثیر ضعف جانشینان پس از شاه عباس بر تزلزل سیاسی کشور اشاره کرده‌اند. در میان پژوهش‌های جدیدتر، می‌توان به آثاری چون *ایران در بحران اثر رودی متی*، *عقب‌ماندگی و جانشین‌سوزی ایرانی* تألیف احمد اسکندریان، ریشه‌یابی انحطاط دولت صفویه نوشته محسن بیگدلی، و *غلامان* خاصه از کاترین بابایان اشاره کرد. همچنین مقالات و پایان‌نامه‌هایی نظیر «پیامدهای مسئله جانشینی پادشاه در حکومت صفویه» نوشته زهرا رضایی و پایان‌نامه «بحران جانشینی در دوره صفویه» اثر زهرا قدیری، این موضوع را از

جنبه‌های مختلف بررسی کرده‌اند. در عین حال، این مقاله بر آن است تا با فاصله‌گیری از صرف داده‌های تاریخی و بهره‌گیری از روان‌شناسی تحلیلی یونگ، به تحلیل لایه‌های پنهان‌تر شخصیت جانشینان صفوی پردازد؛ لایه‌هایی که در فهم علل ناکامی آنان در ایفای نقش رهبری بسیار کلیدی‌اند.

۲. چارچوب نظری

نظریه سایه در روان‌شناسی تحلیلی کارل گوستاو یونگ، یکی از ارکان اساسی برای فهم ساختار ناخودآگاه فردی و جمعی به شمار می‌رود. در این نظریه، یونگ مفهوم «سایه» را به بخش‌هایی از روان انسان نسبت می‌دهد که حاوی ویژگی‌های سرکوب‌شده، ناپسند یا غیرقابل پذیرش فرد است. این ویژگی‌ها به واسطه فرآیند اجتماعی‌سازی، تجربیات شخصی و فرهنگ جامعه به ناخودآگاه رانده می‌شوند. (یونگ: روح و زندگی، ۱۳۸۵: ۲۸۷) در نگاه یونگ، سایه نه تنها شامل خصایص منفی، بلکه جنبه‌های پنهان و بالقوه‌ای از خلاقیت، غرایز طبیعی و توانمندی‌های فرد نیز است که در مسیر هویت‌سازی فردی یا اجتماعی سرکوب یا انکار می‌شوند. (یونگ: روانشناسی و دین، ۱۳۸۶: ۹۴؛ رابرتسون، ۱۳۹۸، ۲۳۸)

سایه در واقع جنبه‌هایی از شخصیت است که فرد قادر به پذیرش یا شناسایی آن‌ها نیست. این ویژگی‌ها به‌طور طبیعی به ناخودآگاه منتقل می‌شوند و در مواقع بحرانی، رویاها، لغزش‌های رفتاری یا اقدامات ناخودآگاه به‌طور غیرمستقیم ظاهر می‌گردند. یونگ معتقد است که فرایند رشد فردی، در گرو مواجهه آگاهانه با سایه است. انکار یا سرکوب این بخش از روان، می‌تواند منجر به فراق‌کنی، دشمن‌سازی و تداوم خشونت‌های روانی و اجتماعی گردد. (یونگ، روانشناسی و کیمیاگری، ۱۳۷۳: ۶۰)

یونگ همچنین بر این باور است که جامعه‌ها و فرهنگ‌ها نیز از ناخودآگاه جمعی برخوردارند. این ناخودآگاه جمعی همان‌طور که فرد را تحت تأثیر قرار می‌دهد، در ساختارهای سیاسی و اجتماعی نیز تأثیرگذار است. (یونگ، روانشناسی و شرق، ۱۳۸۳: ۲۸) به‌ویژه در نظام‌های سلطنتی، که تمرکز قدرت در شخص پادشاه متمرکز است، سایه پادشاه می‌تواند در جانشین یا فرد مدعی قدرت خود را نمایان کند. در این‌گونه جوامع، که شاه تجسم اقتدار مطلق و مشروعیت الهی است، وجود جانشینی بالقوه و جوان، که ممکن است توانمندی‌های بالقوه خود را نمایان کند، به‌طور ناخودآگاه تهدیدی برای هویت و موقعیت سلطنتی به شمار می‌آید.

سایه قدرت: تحلیل روان‌شناختی مسئله ... (حسین افشار و دیگران) ۲۶۷

در این گونه سیستم‌های پادشاهی، سایه نه تنها در ظاهر جانشین یا مدعی قدرت بلکه در تمام ساختار دربار و در عرصه‌های مختلف قدرت نیز ظاهر می‌شود. این سایه، به‌ویژه زمانی که جانشین، ویژگی‌هایی را به نمایش می‌گذارد که پادشاه از پذیرش آن‌ها خودداری کرده یا قادر به پذیرش آن‌ها نیست، می‌تواند به تهدیدی درونی بدل شود. در چنین شرایطی، به جای آنکه پادشاه به تربیت و انتقال قدرت به جانشین پردازد، به‌طور ناخودآگاه می‌تواند تلاش کند تا سایه خود را حذف کرده یا تضعیف کند. (اوداینیک، ۱۳۷۹: ۹۲-۹۱)

در چارچوب این تحلیل، مسئله جانشینی در سلسله صفویه به‌ویژه در دوران‌های پایانی، نه تنها به‌عنوان نتیجه رقابت‌های سیاسی و درباری بلکه به‌عنوان بازتابی از انکار سایه سلطنتی قابل تبیین است. در این رویکرد، جانشین‌پروری در صفویه به‌طور عمده ناشی از مواجهه ناآگاهانه با سایه پادشاهان و سرکوب ویژگی‌های فردی و اجتماعی آنان بوده است. این انکار سایه موجب عدم شکل‌گیری یک فرایند صحیح جانشین‌پروری و در نتیجه، بحران‌های ساختاری در نهاد سلطنت و دربار شد. در این تحلیل، فرض بر آن است که جانشین‌پروری در صفویه نه تنها به‌عنوان یک چالش سیاسی، بلکه به‌عنوان تداوم پدیده روان‌شناختی انکار و سرکوب سایه شاه، باعث اختلالات در انتقال قدرت و فرسایش سلطنت در این دوره تاریخی شد.

۳. زمینه تاریخی: ساختار سلطنت در دوره صفویه و بحران جانشینی

دوره صفویه ۱۱۳۵-۹۰۷ ق / ۱۷۲۲-۱۵۰۱ م، یکی از مهم‌ترین و اثرگذارترین دوران‌های تاریخ ایران پس از اسلام، با تلفیق قدرت دینی و سیاسی، سلطنت خود را در ایران بنیان نهادند. شاهان صفوی با استناد به مشروعیت سیاسی نه تنها بر اساس تبار خانوادگی و قدرت نظامی خود، بلکه با ادعای نیابت از امام دوازدهم شیعه و جایگاه معنوی که در میان پیروان، مریدان و طوایف حامی و پیرو خود داشتند، به اقتدار خود مشروعیت می‌بخشیدند. این ترکیب میان عرفان صفوی و تشیع اثناعشری، پادشاهان صفوی را از یک فرمانروا به شخصیت‌هایی مقدس و قدرتمند تبدیل کرد؛ آنان خود را «ظل‌الله»، واسطه فیض الهی، و حافظ دین می‌دانستند. این رویکرد نه تنها به تمرکز شدید قدرت انجامید، بلکه بر رابطه میان پادشاه و شاهزادگان نیز اثر گذاشت. در ساختار سلطنت صفوی، پادشاه دارای قدرت مطلق بود و هیچ نهاد حقوقی یا عرفی وجود نداشت که توانایی محدودسازی آن را داشته باشد.

(دلیر، ۱۴۰۰: ۷۸-۹۲)، (ن ک: صفت گل: ۱۳۸۱)، (آقاجری: ۱۳۸۹)، (کدیور: ۱۳۷۸)،
(سیوری: ۱۳۸۰)

نظام جانشینی صفویه، برخلاف برخی سلطنت‌های دیگر که بر پایه وراثت مشخص یا برتری فرزند ارشد استوار بود، انعطاف‌پذیری زیادی داشت. شاه می‌توانست از میان فرزندان خود، هر کدام را که صلاح بداند به عنوان ولیعهد برگزیند. مثلاً شاه تهماسب تا پایان عمر در انتخاب جانشین میان فرزندان خود تردید داشت یا شاه عباس دوم و شاه سلیمان اختیار انتخاب شاه را به نیروهای تاثیرگذار حرمسرا و نهاد این بی‌ثباتی در نظام جانشینی، موجب بروز رقابت‌های شدید درون‌خانوادگی، بدگمانی مفرط پادشاه به شاهزادگان و دخالت گسترده رجال درباری و نظامیان شد.

افزون بر آنچه گفته شد ساختار ایلی-نظامی دولت صفویه، که بر اتکای شدید به قزلباشان و پس از آن غلامان گرجی، ارمنی و چرکسی استوار بود، بستر مناسب برای پرورش شاهزادگان و نخبگان را محدودتر کرد. (بابایان و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۸؛ متی، ۱۳۹۷: ۲۱۵). شاهزادگان به‌ویژه از مشارکت در عرصه‌های نظامی، اداری و دینی کنار گذاشته می‌شدند تا خطری برای سلطنت ایجاد نکنند. در چنین شرایطی، نه‌تنها فرآیند انتقال قدرت نهادینه نشد، بلکه فرهنگ سیاسی دربار صفوی بر اساس ترس از جانشین‌ها و هراس از ظهور رقبا استوار گردید. این فرآیند جانشین‌هراسی به جایی رسید که بحران جانشینی در دوره صفویه صرفاً به عوامل سیاسی، نظامی یا حقوقی محدود نمی‌شد. بلکه می‌بایست آن را در قالب ساختار روانی قدرت تحلیل کرد: پادشاه در این ساختار سایه خود یعنی شاهزاده‌ای بالقوه قدرتمند و آینده‌نگر را تهدیدی برای هویت و بقای خود می‌دید و در نتیجه اقدام به حذف یا تضعیف او می‌کرد. این کنش روان‌شناختی، در نهایت به فرسایش اقتدار سلطنتی، از هم‌گسیختگی در دربار، و فروپاشی تدریجی ساختار سلطنت انجامید.

۴. جانشین‌پروری در دوره صفویه

جانشین‌پروری عصر صفوی در دو دوره انکشاف و انحطاط قابل بررسی است. دوره نخست بر سال‌های ۹۰۷ق، تا ۹۹۶ق، و دوره دوم بر سال‌های ۹۹۶ق، تا ۱۱۳۵ق، اشمال دارد.

۱.۴ جانشین‌پروری از دوران شاه اسماعیل اول تا شاه عباس اول

سلسله صفویه در سال ۹۰۷ ق / ۱۵۰۱ م توسط شاه اسماعیل اول صفوی تأسیس شد. اسماعیل که در نوجوانی به کمک طوایف قزلباش، حامیان صفویان، به قدرت رسید، با چالش‌های داخلی برای یکپارچگی سیاسی و سرزمینی ایران و همچنین با منازعات نظامی، عقیدتی و سیاسی با ازبکان و عثمانی‌ها روبرو بود. اما او پس از شکست چالدران، با بحران هویتی و روانی مواجه شد که ناشی از فروپاشی تصویر «شکست‌ناپذیری» او بود. (یوسف جمالی، ۱۳۸۷: ۳۱۸). این وضعیت به فعال شدن «سایه» در روان او منجر شد؛ مفهومی از روان‌شناسی یونگ که به جنبه‌های سرکوب‌شده و ناپذیرفته شخصیت اشاره دارد.

اسماعیل که پیش از این خود را دارای ویژگی نیمه‌خدایی می‌دانست، پس از شکست از صحنه جنگ‌ها کناره‌گیری کرد (ملاکمال منجم، ۱۳۳۴، ۳۱) در حالی که قدرت خود را به فرزندانش تقسیم کرد. تحلیل این رفتارها نشان‌دهنده بروز مکانیزم‌های دفاع روانی مانند انکار و فرافکنی است (فروید، ۱۳۸۷: ۷۲-۸۷) که به‌طور غیرمستقیم به بحران جانشینی در صفویه دامن زد و در نهایت، این فرآیندهای روان‌شناختی نه تنها موجب تضعیف اقتدار اسماعیل، بلکه زمینه‌ساز نزاع‌های داخلی در دوره‌های بعد شد که به شکل‌گیری بحران‌های بعدی جانشینی در سلسله صفویه انجامید.

دومین پادشاه صفوی، شاه تهماسب اول، که دوران سلطنتش با بحران‌های داخلی و خارجی فراوان همراه بود، در سال‌های پایانی عمر خود با مسئله‌ای بسیار دشوار بحران جانشینی روبرو شد. او که از چند همسر و کنیز فرزندان متعددی داشت، در دهه‌های پایانی زندگی‌اش، بیشتر از آن‌که به برنامه‌ریزی مدون برای تربیت جانشین بپردازد، عرصه را به رقابت‌های درباری، جنگ‌های قدرت میان قزلباش‌ها و کشمکش‌های بانوان حرمسرا واگذار کرد. این وضعیت بحرانی، که نتیجه آن شکل‌گیری رقابت‌های شدید میان شاهزادگان و مقامات مختلف دربار بود، پس از مرگ او به جنگ‌های داخلی گسترده و قتل‌عام‌های بی‌رحمانه‌ای منجر شد. شاه تهماسب که خود در آغاز سلطنت تحت تاثیر جنگ قدرت سران قزلباش و درگیر بحران‌های ناشی از جانشینی قرار گرفته بود، نتوانست یا نخواست تا با انتخاب و تربیت جانشین مناسب، این بحران را حل کند. او که از هم‌زمانی مشکلات خانوادگی و تهدیدهای سیاسی رنج می‌برد، (تهماسب صفوی، ۱۳۸۸: ۶۰؛ قمی، ۱۳۹۴: ۵۵۳/۱). در مواجهه با مسئله جانشینی از خود انفعالی نشان داد و ترجیح داد میدان را به ناخودآگاه بی‌نظم دربار واگذار کند و بدین ترتیب طبع مالیخولیایی وی در

اواخر عمر اوضاع را بدتر کرد. یکی از نشانگان افسردگی عدم علاقه به انجام وظایف فردی و اجتماعی بخ صورت طولانی مدت و نیز انزوا و گوشه گیری است که در خلق تهماسب اول مشهود بود. ونیزیان تهماسب را پادشاهی افسرده دانسته اند و نوشته اند:

چیزی که بیش از حد در او [شاه تهماسب] جلب نظر می‌کند، طبع مالیخولیایی اوست که آثار و علائم بسیار دارد. اما مهم‌تر از همه آنکه یازده سال است که از کاخ خود بیرون نیامده است. در این مدت نه یکبار به شکار رفته و نه خود را با چیزهای دیگر سرگرم کرده است. (ونیزیان، ۱۳۸۱: ۴۶۵)

در نتیجه، او نه تنها در انتخاب سایه‌ای برای آینده سلطنت خود دقت نکرد، بلکه عملاً به فضای بی‌ثباتی در دربار دامن زد که منجر به کشمکش‌های شدید بر سر قدرت شد. (منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۲۷) شاید بتوان ریشه‌های این انفعال را ناشی از بیماری پارانوئا (توهم توطئه) مستتر در ناخودآگاه فردی شاه تهماسب به دلیل درگیری‌های وی بر سر جانشینی با برادرانش و در نتیجه روان‌تروماتیز شده (آسیب دیده) او دانست.

با توجه به نظریه روان‌شناسی یونگ، می‌توان گفت که تهماسب در مواجهه با بحران جانشینی از «سایه» خود، به‌عنوان بخشی از ناخودآگاه فردی و اجتماعی‌اش، کناره‌گیری کرده است. در این نظریه، «سایه» به آن بخش از شخصیت فرد اشاره دارد که به دلیل ویژگی‌های سرکوب‌شده یا نادیده گرفته‌شده در شخصیت فرد، به‌طور ناخودآگاه در درون او قرار دارد و می‌تواند در شرایط بحرانی به شکل‌های مختلف خود را نمایان کند. (یونگ: رویاها ۱۳۸۶: ۸۰) در مورد شاه تهماسب، «سایه» به معنای جانشین یا ولیعهد آینده سلطنت، به‌ویژه کسی که بتواند قدرت را در دست گیرد و آن را مدیریت کند، حضور داشت، اما شاه تهماسب به‌جای برخورد آگاهانه با این «سایه» و انتخاب آن، این مسئله را به فضای پراکنده و بی‌ثبات دربار واگذار کرد. در نتیجه، جانشینی تبدیل به یک معضل بی‌نظم شد که در آن شاهزادگان و طوایف مختلف هرکدام به‌دنبال کسب قدرت بودند. (تتوی، ۱۳۸۲: ۵۹۱۲/۸)، (قزوینی، ۱۹۹۹: ۱۵۵)

این دوری از «سایه» و انفعال در برابر بحران جانشینی موجب شد که سلطنت صفوی در دوره پایانی شاه تهماسب از لحاظ قدرت سیاسی و اجتماعی به‌شدت آسیب ببیند. رقابت‌های شدید و خونین در میان جانشینان بالقوه، که از ناتوانی پادشاه در اتخاذ تصمیمات قاطع ناشی می‌شد، به تدریج به جنگ‌های داخلی و شکاف‌های عمیق اجتماعی منجر شد. بنابراین، می‌توان گفت که شاه تهماسب با عدم مواجهه آگاهانه و سازنده با

«سایه» خود، نه تنها به تضعیف قدرت سلطنتی خود پرداخته، بلکه بحران جانشینی را به یک معضل پیچیده‌تر تبدیل کرد که عواقب آن در تاریخ صفوی به‌طور عمیق باقی ماند. با پایان بحران جانشینی پس از مرگ شاه تهماسب، اسماعیل دوم، که نزدیک به دو دهه از عمر خود را در قلعه قهقهه به‌عنوان شاهزاده‌ای منزوی و زندانی سپری کرده بود، سرانجام با حمایت پری‌خان‌خانم و طوایف قدرتمند قزلباش همچون افشار، شاملو، ذوالقدر و ترکمان، وارد قزوین شد و بر تخت سلطنت نشست. دلایل این حصر را می‌توان چنین برشمرد:

۱. در گفتار و رفتار اسماعیل میرزا غروری نهفته بود که همواره مورد حسادت و ظن تهماسب اول می‌شد.

۲. اسماعیل میرزا از دستور شاه تهماسب مبنی بر تحت‌الحمایه بودن در ذیل نظارت محمدخان - حاکم هرات - که دوران ولایتعهدی خود را در آن منطقه می‌گذرانید، تمکین نمی‌کرد.

۳. اسماعیل میرزا بدون اجازه شاه به امرای طوایف و عشایر قزلباش نامه نوشته و از آنان خواسته بود که بدون اعتنا به عقد قرارداد صلح، به خاک عثمانی حمله‌ور شوند.

۴. شاه تهماسب اول به القاء شبهات و تحریکات معصوم بیگ صفوی (اعتمادالدوله) که خصومت عمیقی با اسماعیل دوم داشت، گوش سپرده بود.

۵. شاه تهماسب اول خاطرات دردناکی از قیام برادرانش (القاص و سام میرزا) داشت و از نافرمانی و گستاخی‌های اسماعیل با در نظر گرفتن محبوبیت وی بین سپاهیان و امرای قزلباش نگرانی و هراس سرنگون شدن داشت. (هیئتس، ۱۳۸۱: ۳۶-۳۴)

۶. شاه تهماسب از قابلیت و شایستگی‌های اسماعیل آگاهی داشت و می‌ترسید اسماعیل با تباری قزلباشان که محبوبیت خاصی بین آنها داشت، تاج و تخت را از او بگیرد. (سومر، ۱۳۷۱: ۱۳۸) اما این سلطنت کوتاه‌مدت، به‌جای بازسازی مشروعیت صفوی، صحنه‌ای برای بروز شدیدترین اختلالات روانی، پارانیویای مزمن، و تصفیه‌های خونین خاندان شاهی شد. (شاملو، ۱۳۷۱: ۲/۹۶)

زندانی شدن از سوی پدر برای سال‌های طولانی، در ناخودآگاه اسماعیل دوم زخمی ژرف به‌جا گذاشته بود؛ زخمی که در قالب کینه‌ورزی نسبت به دربار، شاهزادگان و حتی طوایف قزلباش تجلی یافت. (هیئتس، ۱۳۸۱: ۱۵۶) به تعبیر یونگ، در وجود اسماعیل،

«سایه» نه تنها انکار نشد، بلکه تمام وجود فردی و سیاسی او را تسخیر کرد. (یونگ، چهار صورت مثالی ۱۳۶۸: ۷۶؛ یونگ، آیون، ۱۳۸۳: ۱۶)

در روان‌شناسی تحلیلی، «سایه» نماینده‌ی آن بخشی از شخصیت است که سرکوب، انکار یا نادیده گرفته شده و اگر در موقعیت‌های بحرانی به شکل مناسبی با آن مواجه نشویم، می‌تواند ویرانگر و تباہ‌کننده شود. (یونگ، انسان و سمبول‌هایش، ۱۳۸۶، ۱۲۰) اسماعیل دوم، در عوض فرایند فردیت‌یابی و آشتی با این سایه، به آن تن داد و عملاً اجازه داد سایه، هدایت‌کننده کنش‌های سیاسی و عاطفی‌اش گردد. قتل گسترده شاهزادگان صفوی - که در حادثه میدان سعادت‌آباد قزوین به اوج رسید - نه تنها محصول سیاست‌ورزی بلکه بیانگر نوعی انتقام ناخودآگاه از گذشته‌ی فردی بود. وقتی بین برخی صوفیان و نیروهای امنیتی در قزوین درگیری رخ داد، اسماعیل دوم از آن به‌عنوان بهانه‌ای برای حذف فیزیکی رقبای بالقوه و هم‌خونان خود بهره برد. فرمان قتل هشت شاهزاده صفوی در پی این واقعه، نمادی بود از برون‌ریزی سایه‌ای که سال‌ها در تاریکی زندان و انزوای ذهنی، انباشته شده بود. (هیئتس، ۱۳۸۱: ۱۰۹)

از منظر سیاسی نیز، پادشاهی اسماعیل دوم فاقد هرگونه اندیشه جان‌شین‌پروری بود؛ نه به دلیل فرصت اندک، بلکه به سبب آن‌که روان پادشاه دیگر تاب ساختن دیگری را نداشت. «سایه»‌ای که در وجود او غالب شده بود، نه تنها اجازه پرورش شاهزاده‌ای دیگر را نمی‌داد، بلکه حتی میل به تداوم حکومت را نیز در او سرکوب کرده بود.

در مجموع سلطنت اسماعیل دوم را می‌توان دوره‌ای دانست که در آن «سایه» نه تنها بخش تاریک شخصیت فردی، بلکه صورت‌بندی‌گر سیاست و قدرت نیز شد. در این دوره، ناخودآگاه فردی با ناخودآگاه تاریخی در هم تنیده شد و از دل آن، چهره‌ای پدید آمد که با خشونت افسارگسیخته‌اش، بیش از آن‌که شاهی سازنده باشد، ویرانگری در لباس سلطنت بود.

با مرگ مشکوک اسماعیل دوم (هیئتس، ۱۳۸۱: ۱۱۰)، فصل تازه‌ای از بحران جان‌شینی در دولت صفوی گشوده شد. امری که نه تنها به آشفتگی‌های سیاسی دامن زد، بلکه چنان‌که از خلال منابع تاریخی برمی‌آید، از ژرفای بحران‌های روانی و ناهشیار خاندان سلطنتی نیز حکایت داشت. اسماعیل‌های دروغین که تمامیت سیاسی و اقتدار سلسله صفویه را به چالش کشیدند، زاییده و نشأت گرفته از همین امر بودند. (ترکمان، ۱۳۹۰: ۳۳۹/۱) اما در نهایت برادر بزرگ‌تر اسماعیل، محمد خدابنده، به تخت سلطنت نشست؛ پادشاهی نابینا،

سایه قدرت: تحلیل روان‌شناختی مسئله ... (حسین افشار و دیگران) ۲۷۳

ناتوان از اعمال اقتدار شخصی، و ناتوان‌تر از آن در هدایت و تربیت جانشین. (واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۳۸۲)

از منظر روان‌شناسی تحلیلی یونگ، محمد خدابنده مصداق بارزی از «پادشاه پیر» است که اقتدار را به سایه خود - یعنی فرزندان و امرا و همسر - واگذار کرده است. او نه تنها توان مواجهه با سایه‌اش (فرزند پرتحرک و جاه‌طلبش، حمزه میرزا) را نداشت، بلکه در عرصه مناسبات درباری و نظامی نیز به شدت وابسته به نیروهای بیرونی، به ویژه همسر و قزلباشان بود. (ابوالحسن قزوینی، ۱۳۶۷: ۳۶) وی همان‌طور که یونگ تأکید می‌کند، هنگامی که پادشاه از مواجهه آگاهانه با سایه خود امتناع ورزد، «نیروهای ناهشیار، به جای تسلیم شدن، به گونه‌ای مخرب و بی‌نظم ظاهر می‌شوند». (یونگ، آیون، ۱۳۸۳: ۱۶؛ مورنو، ۱۳۸۶: ۵۶) در این جا، این نیروها در قالب نزاع طوایف قزلباش، دخالت بی‌رویه درباریان، و ظهور مدعیان جانشینی سر برآوردند.

سلطنت محمد خدابنده، نه بر پایه مشروعیت شخصی، بلکه بر اساس توافقی مصلحت‌اندیشانه از سوی سران قزلباش شکل گرفت. پس از ترور حمزه میرزا به دست دلاک سلطنتی، دولت صفوی بار دیگر گرفتار خلأ قدرت شد. در منابع این دوره، از این مرحله به عنوان دوران «تفرقه عظیم» یاد شده است؛ دورانی که در آن، قزلباش‌ها چون گله‌ای بی‌شبان در اقلیم‌های گوناگون به فتنه و فساد دست زدند. (ابوالحسن قزوینی، ۱۳۶۷: ۳۷)

از منظر تحلیل روان‌شناختی، خدابنده نه تنها نتوانست با سایه خود روبه‌رو شود، بلکه با تبدیل آن به تهدیدی وجودی، در روندی تدریجی، اقتدار سلطنت را نیز فروریخت. فقدان دید جسمانی و ناتوانی در دیدن واقعیت سیاسی-اجتماعی سلطنت، نمادی از نابینایی روانی وی در مواجهه با نیروهای تاثیرگذار سلطنت بود. در این دوره، «سایه» قدرت در قالب فرزند مقتدرش حمزه میرزا، به صورت نیروهای برون‌افکننده ظاهر شد و در نهایت نیز با مرگ ناگهانی حمزه، مسیر قدرت به نفع شاهزاده‌ای دیگر یعنی عباس میرزا دگرگون شد (استرآبادی، ۱۳۶۶: ۱۲۳-۱۳۳)

بدین ترتیب، محمد خدابنده نیز همچون بسیاری از پادشاهان صفوی، نتوانست الگویی پایدار برای تربیت، تثبیت یا واگذاری قدرت به جانشینی معین ارائه دهد. در چارچوب نظری یونگ، می‌توان گفت که او نیز چون پدر و برادرش، به جای مواجهه آگاهانه با ناخودآگاه سلطنتی (سایه)، صحنه قدرت را به میدان تقابل نیروهای ناهشیار واگذار کرد. نتیجه چنین وضعیتی، افزایش خشونت، بی‌ثباتی سیاسی، و زایش دوباره بحران جانشینی در

سلسله‌ای بود که مشروعیتش همواره بر ترکیب پیچیده‌ای از قدرت عرفی، کاریزمای مذهبی، و اقتدار شخص پادشاه استوار بود.

۲.۴ جانشین‌پروری از دوران شاه عباس اول تا شاه سلطان حسین

شاه عباس اول ۱۰۳۸-۹۹۶ ق / ۱۶۲۹-۱۵۸۸ م بی‌تردید یکی از برجسته‌ترین پادشاهان صفوی بود که توانست دولت صفوی را از بحران بیرونی و ضعف داخلی نجات دهد و آن را تثبیت نماید. اما یکی از تلخ‌ترین وجوه دوران حکومت او، سرنوشت فرزندانش و شکست کامل در نهادینه‌سازی جانشینی است. این مسئله، نه صرفاً از منظر تاریخی، بلکه از دریچه روان‌شناسی تحلیلی نیز قابل بررسی است. شاه عباس چند پسر داشت: صفی میرزا، حسن میرزا، امام قلی میرزا و محمدباقر میرزا. که هر کدام در برهه‌ای از زندگی خود، شایستگی، محبوبیت یا قدرتی یافتند که می‌توانست آن‌ها را به جانشینی مشروع بدل کند. با این حال، عباس، همه آن‌ها را به نوعی محو نمود. در منابع آمده است که عباس، صفی میرزا را به دلیل بدگمانی به حمایت برخی سرداران از او، کشت. (دلاواله، ۱۳۸۱: ۲۵۵) محمدباقر میرزا نیز که ولیعهد رسمی بود و به تربیتی ویژه رسیده بود، سرانجام قربانی تردید و ترس پدر شد. (سیوری، ۱۳۷۸: ۹۱؛ فلور، ۱۳۵۶: ۷۲) دیدگاه روان‌شناسی یونگی، چنین رفتارهایی را می‌توان بازتابی از «سایه‌هراسی» دانست. پادشاهی که تمام هویت سیاسی، دینی و حتی وجودی خود را در قدرت مطلق خلاصه کرده است، نمی‌تواند پذیرای چهره‌ای دیگر باشد که حامل آینده، توانمندی، و خواست قدرت است. (بیگدلی، ۱۴۰۰: ۱۴۴) جانشین، به جای آن‌که تجسم استمرار قدرت شاه باشد، به مثابه سایه‌ای جلوه می‌کند که ویژگی‌های سرکوب‌شده یا ناخوشایند شاه در او تجلی یافته است: جوانی، شور، استقلال، محبوبیت، و گاه انتقاد از وضع موجود. این «دیگری درونی»، نه تنها در ناخودآگاه شاه، که در صحنه سیاست نیز به تهدیدی بدل می‌شود که باید دفع گردد. (چاپرا و دیگران، ۱۳۹۲، ۱۵۰) شاه عباس، در مقام پادشاهی مقتدر، در ظاهر تصمیمی عقلانی برای حفظ سلطنت اتخاذ کرد؛ اما ناخودآگاه او، در برابر سایه‌ای که در سیمای فرزندانش قد علم کرده بود، ایستادگی نکرد. از این منظر، خشونت او نسبت به فرزندان، نه تنها کنشی سیاسی، که واکنشی روانی به انکار بخشی از وجود خویش بود، بخشی که در چهره جانشین تجسم یافته بود.

پیامدهای این حذف سایه بسیار سنگین بود. جانشین نهایی عباس، یعنی سام میرزا که پس از مرگ پدر با عنوان شاه صفی به قدرت رسید، پادشاهی ضعیف، مشکوک، و نسبتاً ناکارآمد بود که در مقایسه با پدرش، نه تجربه حکومت‌داری داشت و نه حمایت نخبگان را با خود همراه می‌کرد. این وضعیت، سرآغاز افول تدریجی اقتدار صفویان بود و ریشه‌های آن را باید در شکاف روانی-سیاسی بین پادشاه و جانشین جست‌وجو کرد. از دیدگاه یونگی، اگر شاه عباس توانسته بود با سایه‌ی خود (یعنی فرزندان که توان و تمایل به جانشینی داشتند) مواجهه‌ای آگاهانه و سازنده برقرار کند، نه تنها انتقال قدرت ممکن می‌شد، بلکه انسجام درونی سلطنت نیز تداوم می‌یافت. اما ترس از تکرار، بی‌اعتمادی، و فرافکنی خصائص ناخوشایند خود بر فرزندان، مسیر انتقال قدرت را به مسیر انکار و خشونت بدل ساخت. (فن فرانتس و دیگران، ۱۳۹۳: ۵۳)

اما از نقطه نظر روان‌شناختی تاریخی می‌توان رفتار شاه عباس اول را با دلایل زیر تجزیه و تحلیل کرد:

۱. شاه عباس اول از زمان شیرخوارگی و نوزادی تا نشستن بر تخت سلطنت و پادشاهی حدود ۱۸ سال (۹۷۸ - ۹۹۶ ق) رویدادهایی چون جدایی از والدین در روزهای شیرخوارگی و محرومیت از مهر پدر و مادر و بالیدن در کنار آنها را تجزیه کرده بود.

۲. رفتن تا آستانه مرگ به دستور شاه اسماعیل دوم.

۳. کشته شدن مادرش ملکه خیرالنساء بیگم به دست قزلباش‌ها.

۴. کشته شدن دایه‌اش به همراه شوهرش حسین خان به دست قزلباش‌ها.

۵. کشته شدن برادرش حمزه میرزا به دست قزلباش‌ها.

۶. جدایی از لاله محبوبش علی قلی خان شاملو که اندکی پس از آغاز پادشاهی‌اش به دست ازبکان کشته شد. (غفاری فرد، ۱۳۹۶: ۲۹۲)

موارد فوق‌گروه‌ها و تروماهای روانی زیادی برای شاه عباس اول ایجاد کرد. موارد فوق باعث شد تا شاه عباس اول حتی به فرزندان خویش اعتماد نداشته باشد و با پارانوئید (توهم توطئه) فراوان به حیات سیاسی و مدیریتی و حتی خانوادگی خود ادامه دهد و نتیجه آن نه تنها ناتوانی در پرورش جانشین مناسب برای خود و بلکه از بین بردن آنها بود.

شاه عباس اول که خود از قتل عام خانوادگی شاهزادگان صفوی توسط اسماعیل دوم به طرز معجزه‌آسایی نجات یافته بود، در جوانی و اوان سلطنت خود ملعبه و بازیچه دست امرای قزلباش شده بود. مرشد قلی خان و علی قلی خان که درصدد بودند تا با سوء استفاده از نوجوانی عباس، سیاست‌های خود را پیش ببرند، به ترتیب حذف شدند. عباس اول همچنین با انتقام از قاتلان مادرش که در زمان سلطنت محمد خدابنده توسط برخی امرای قزلباش کشته شده بود، اقتدار خود را نشان داد. وی برای کاهش قدرت قزلباش‌ها، رفته رفته آنها را با غلامان گرجی و چرکس و آرامنه جایگزین کرد که به «نیروی سوم» معروف شدند. (سوسن بابایی، کاترین بابایان و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۸؛ رودی متی، ۱۳۹۷: ۲۱۵) این امور و رفتارهای سیاسی که ریشه‌های روانشناختی نیز داشت رفته رفته از قدرت قزلباشان کاست اما بر قدرت حرمسرا که اکثریت آنان را غلامان و زنان چرکس و گرجی و ارمنی تشکیل می‌دادند افزود. (تاورنیه، ۱۳۸۹: ۱۷۲)

دلاواله پیرامون نفرت شاه عباس اول از قزلباشان و تأثیری که آنان بر زندگی و رفتار وی داشتند می‌نویسد:

شاه در خفا از قزلباش‌ها نفرت دارد زیرا در اوان سلطنت و موقعی که جوان بود، بسیار در معرض گردن‌کشی این عده قرار گرفت و آنان نه تنها در مدت حیات پدرش، برادر بزرگ او حمزه میرزای باکفایت را هلاک ساختند، بلکه مادرش را نیز که اهل مازندران بود در آغوش پدرش، سلطان محمد خدابنده کشتند و پیکرش را در خیابان‌ها کشیدند. چیزی که بیش از همه مایه تکدر خاطر شاه شد این است که قزلباش‌ها شهرت دارند که وی فرزند مشروع پدر خود نیست و حتی امروز نیز بدگویان و بخصوص افراد خانواده شیخاوند در اردبیل مخفیانه مطالبی از این قبیل می‌گویند. (دلاواله، ۱۳۸۱: ۲۷۹)

ویلم فلور بر این باور است که:

شاه عباس اول فردی چندوجهی بود. روانشناسی او با بازی قزلباش‌ها، ترس از کشته شدن توسط عمویش اسماعیل دوم و تهدیدهای دائمی عثمانی و ازبک مشخص شده بود. بطور خلاصه باید گفت از سال‌های ابتدایی حیات تا زمان مرگ احساس می‌کرد در معرض تهدید وجودی است که این باعث پریشانی و آسیب رساندن به رفتار او شد. از زمان خلاص شدن از دست فرماندار قزلباش و لله خود، دیگر هرگز به دیگران اختیار نداد. او یک حاکم عملگرا بود که امور را به دست وزیران یا ژنرال‌ها و سپهسالاران خود نمی‌سپرد. به دلیل تجربه فردی خود در جوانی، انسانی کاملاً مشکوک بود و کنترل شدیدی بر همه اعمال می‌کرد. وقتی احساس خطر می‌کرد، بی‌رحم بود و

سایه قدرت: تحلیل روان‌شناختی مسئله... (حسین افشار و دیگران) ۲۷۷

این امر در مورد همه، از جمله پسرانش که آنها را کشته یا کور می‌کرد اعمال می‌شد. وزیران وی افراد قدرتمندی نبودند، بلکه کاملاً به وی وابسته بودند. (فلور، ویلم، ۱۳۹۹: ۲۲۰)

پس از مرگ شاه عباس اول، صفی میرزا با عنوان «شاه صفی» بر اریکه قدرت تکیه زد. یکی از شاخصه‌های اصلی سلطنت شاه صفی آن بود که وی دست پرورده کامل حرمسرا بود. اگرچه حرمسرا در دوران پادشاهان پیشین صفویه هم نقش کلیدی خود را داشت، اما از دوران شاه صفی تا پایان سلسله صفویه، عناصر تشکیل دهنده حرمسرا، نقش ویژه و تعیین کننده‌ای در انتخاب و مدیریت پادشاه داشتند. شاه صفی در ابتدای سلطنت

چون اطلاع بر احوال مملکت نداشت چند نفر از معتمدان درگاه مانند عیسی خان قورچی باشی و وظیفه سلطان اعتمادالدوله و زینل خان و رستم خان و ابوالقاسم بیگ در خلوت نشسته، در مهام دولت و انتظام ممالک، تدابیر اندیشه آرای خود را به خدمت اشرف عرض نموده، آنچه رأی صواب نمای اشرف بر آن قرار می‌گرفت، به منصفه ظهور جلوه‌گر می‌شد. (محمد معصوم بیگ خواجهگی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۴۱)

سایه‌ای که شاه صفی حمل می‌کرد، نماد ناخودآگاه و عناصر سرکوب شده‌ای از تاریخ و فرهنگ ترک و مغول در ایران بود که همچنان در درون او و در تصمیمات سیاسی او نقش ایفا می‌کرد. سنت ترکی مغولی در تعیین جانشینی آن بود که سلطان یا ایلخان، قلمرو خود را میان فرزندان ارشد ذکور تقسیم می‌کرد و هر یک را بر قسمتی مسلط می‌کرد و اداره امور کشور را بدانان می‌سپرد. شاه صفی در تلاش برای تثبیت موقعیت خود، به ویژه با به قتل رساندن زنانی که به عنوان تهدید برای سلطنت او محسوب می‌شدند، (بلو، ۱۳۹۸: ۳۴۱) سعی داشت تا «سایه»های گذشته و سلطنت‌های قبلی را از میان بردارد. این بدان معنا بود که شاه صفی نه تنها به پرورش شاهزادگان صفوی نپرداخت بلکه سنت محو شاهزادگان و نیز اعمال سیاست انزوای اجباری شاهزادگان در حرمسرا را در پیش گرفت.

در واقع، پاکسازی‌های سیاسی که در دوره شاه صفی رخ داد، همانند سایه‌های درون ناخودآگاه یک فرد، بخشی از تاریخ گذشته این شاهان و نیز منطق قدرت در دوران صفوی بود. شاه صفی با دستور اعدام چهل زن از حرمسرا و کشتار فرزندان دختری شاه عباس، نشان داد که به عنوان یک شخصیت حاکم، تلاش دارد تا دنیای گذشته را از میان بردارد و قدرت خویش را تنها بر اساس نسل‌های مذکر و پسران خود از شاه عباس اول بنا کند. (همان: ۳۴۲)

سایه در شخصیت شاه صفی به‌ویژه در تعاملات وی با درباریان و اعدام‌های سیاسی آشکار شد. آنچه از زمان شاه عباس در دربار صفوی به‌عنوان مشاوره و تجربه تاریخی در امور دولتی بود، در دوران شاه صفی به فراموشی سپرده شد. وی با حذف مشاوران کهنه‌کار، در واقع تلاش کرد تا خود را از تاثیرات بیرونی و سایه‌های قدیم رها کند، (اصفهانی، ۱۳۶۸: ۴۱) اما در عین حال، بسیاری از تصمیمات او تحت تاثیر نیاز به بازسازی «هویت» سلطنتی و قدرت‌نمایی شخصی‌اش بود.

واکنش‌های جامعه ایران نسبت به اعدام‌های شاه صفی و اعمال بی‌رحمانه او (کارگری، ۱۳۸۳: ۱۸۸)، نشان از نگرانی‌های عمیق و جمعی مردم داشت که به نوعی سایه‌های سرکوب‌شده و ناخودآگاه تاریخ ایران را بروز می‌داد. همچنان که تاریخ نشان می‌دهد، رفتارهای خشن شاه صفی و حذف جان‌نشینان بالقوه سلطنت، در واقع نوعی بازتاب از سایه‌های فرهنگی و اجتماعی در دربار و جامعه ایرانی بود که به‌طور ناخودآگاه موجب تشدید بحران‌های سیاسی و اجتماعی شد.

در این راستا، مفهوم «سایه» به وضوح در روند پاکسازی شاهزادگان و نابودی هرگونه تهدید برای سلطنت شاه صفی دیده می‌شود. این رویکرد که به نوعی ناتوانی در پذیرش دیگران و تنوع قدرت در دربار صفوی بود، ناشی از نگرش‌های سلطنتی بود که در آن تنها یک نسخه از قدرت (نسل مذکر شاه عباس) می‌توانست بر تخت سلطنت تکیه بزند.

در واقع، روش‌های تصفیه و حذف به‌طور خاص در دوران شاه صفی، به‌ویژه با توجه به وابستگی او به حرمسرا و غلامان دربار، بر نگرش سلطنتی خودساخته و فردی وی تاکید داشت. او نه تنها در روابط خانوادگی و سلطنتی خود، بلکه در روابط اجتماعی نیز از رویه‌ای مشابه در قبال «سایه‌ها» و تهدیدات بالقوه استفاده کرد. شاه صفی با حذف برادران و شاهزادگان و حتی نابینا کردن آنان، در واقع به نوعی تلاش داشت تا قدرت مطلقه‌ای برای خود ایجاد کند که هیچ تهدیدی در برابر آن نباشد. (تاورنیه، ۱۳۸۹: ۱۷۲؛ شاردن، ۱۳۷۵: ۸۳؛ ۱۱۶۰؛ سانسون، ۱۳۴۶: ۳۷)

با این تحلیل، می‌توان گفت که شاه صفی به‌عنوان یک شخصیت سلطنتی، در جستجوی پاکسازی و خنثی‌سازی تهدیدات فرهنگی و سیاسی بود که از تاریخ گذشته و سایه‌های آن به ارث برده بود. انتخاب‌ها و تصمیمات او به‌ویژه در حوزه سیاست داخلی، به‌نوعی نشان‌دهنده یک مبارزه با ناخودآگاه جمعی جامعه ایرانی و همچنین درون خود شاه بود.

پس از مرگ شاه صفی که بر اثر افراط در شرب خمر و مصرف افیون اتفاق افتاد، (متی، ۱۳۹۹: ۵۰) عباس دوم بر مسند قدرت نشست. از آنجا که عباس دوم در حرمسرا و در انزوا بزرگ شده بود، این محیط به طور قابل توجهی تأثیری منفی بر شکل‌گیری هویت و شخصیت وی گذاشت. او در حالی که توانست قندهار را به ایران بازگرداند و روابطش را با ازبکان و عثمانی بهبود بخشد، اما در دربارش گرفتار حرمسرا و بازی‌های قدرت خواجهگان و زنان دربار بود. به عبارتی، در دوران سلطنت او، قدرت سیاسی در اختیار حلقه‌های داخلی دربار و عناصر وابسته به حرمسرا بود که توانایی تصمیم‌گیری درست و کارآمد را کاهش می‌داد. این رفتارهای سلطنتی در واقع نمادی از سرکوب‌های شخصیتی اوست، چرا که او توانایی اتخاذ تصمیمات اساسی برای آینده کشور را نداشت و به جای آن، از دست‌کاری‌های بیرونی (خواجهگان، زنان دربار) پیروی می‌کرد. (لوفت، ۱۳۸۰: ۱۲۷)

سایه‌ی سلطنت او در نهایت در رفتارهای وی در زمان بیماری و مرگ خود نمایان شد، چرا که هیچ‌گونه آمادگی برای انتقال قدرت و جانشینی وجود نداشت و او در موقعیتی که نیاز به رهبری قوی داشت، به انزوا و بی‌عملی کشیده شد. در این دوره، تصمیمات مهم و بحران‌های سیاسی به‌طور عمده بر دوش اطرافیان قرار گرفت و شاه عباس دوم بیشتر درگیر لذت‌جویی و خوش‌گذرانی‌های شخصی بود. این ویژگی‌ها به خوبی نشان‌دهنده‌ی سایه‌ی او هستند؛ سایه‌ای که شامل بی‌عملی، ناتوانی در تصمیم‌گیری و عدم توانایی در مواجهه با بحران‌ها بود.

هنگامی که عباس دوم در اثر ارتباط با فواحش درگذشت (شاردن ۱۳۷۵: ۱۶۰۴/۴) فرزندش سلیمان بر اورنگ پادشاهی تکیه زد. نکته جالب آنکه شاه عباس دوم بدون آنکه شخصاً جانشینی مشخص و معین برای خود تعیین کرده باشد، فوت کرده بود و امورات کشور را معطل و بی‌سرپرست گذاشته بود. (کمپفر، ۱۳۶۰: ص ۵۰) سلیمان رنگ پریده و لاغر که بر اثر افراط در خوش‌گذرانی و انزوا در حرمسرا به بیماری مبتلا شده بود، در حالی عنان کشور را به دست گرفت که بلا و قحطی و طاعون در کشور همه‌گیر شده بود. کمپفر با طعنه و طنز این سؤال را از خود می‌پرسد که «با کمال یأس باید پرسید وضع کدام یک فلاکت‌بار است؟ احوال مملکت یا حال و روز شاه صفی دوم؟!» (کمپفر، ۱۳۶۰: ص ۵۲)

سلیمان نیز در طول دوران سلطنت خود به نوعی دچار بحران در مدیریت و تصمیم‌گیری بود. او که در ابتدا به سلطنت رسید، در حرمسرا و در کنار خواجهگان و زنان دربار بزرگ شده بود و به نوعی از زیر بار مسئولیت‌های پادشاهی‌شانه خالی کرد. در واقع، سایه او

شامل تمایلات به لذت‌جویی، باده‌نوشی و زندگی فارغ از مسائل حکومتی بود. این ویژگی‌ها در نهایت باعث تضعیف جسمی و فکری او شد و او در وضعیت بیماری و ضعف قرار گرفت. این افراط در لذت‌جویی و بی‌عملی باعث شد که کشور در دوران حکومت او به ورطه بحران‌های اقتصادی، اجتماعی و حتی سیاسی دچار شود (شاردن، ۱۳۷۵: ۱۱۶۳/۳؛ کمپفر، ۱۳۶۰: ۴۹-۴۲).

در این میان، تصمیمات او در انتخاب جانشین نیز بر اساس سایه‌پردازی‌های ناخودآگاهش صورت گرفت. شاه سلیمان به جای انجام تصمیمات قوی و قاطع در مورد جانشینی، تحت تأثیر مشاوران و توصیه‌های دیگران قرار گرفت و نتوانست جانشینی مناسب و شایسته برای آینده کشور انتخاب کند. (کروسینسکی، ۱۳۶۳: ۲۰) همچنین، انتخاب بین حسین میرزا و عباس میرزا خود یک نشان از عدم توانایی در دیدن واقعیت‌ها و سرکوب خواسته‌های درونی است. او در نهایت مجبور به انتخاب حسین میرزا شد، که شاید به دلیل ویژگی‌های شخصیتی او، فردی که تمایلات کمتری به جنگ و سیاست داشت، انتخاب شد. (قزوینی، ۱۳۶۷: ۷۷) این تحلیل نشان می‌دهد که در دوران سلطنت شاه سلیمان، سایه‌ی شخصیت او نه تنها بر رفتارهای فردی و اجتماعی تأثیر گذاشت، بلکه موجب ضعف در تصمیم‌گیری‌های سیاسی و اجتماعی در کشور شد. سایه‌ی او از لذت‌جویی، ضعف جسمی و فکری، و فرار از مسئولیت‌های حکومتی، در نهایت باعث افول سلطنت صفویه شد. شاردن در این خصوص می‌نویسد:

بیشتر اوقات شاه سلیمان به شهوت‌پرستی و زنبارگی و باده‌نوشی و انواع عیش و عشرت سپری می‌شد و چنین می‌نمود که جز این کارها، وظیفه دیگری ندارد. در اثر مداومت در نشست و برخاست با زنان و شهوت‌رانی و نیز افراط در میخواری، روز به روز نیروی فکری و جسمی‌اش کاهیده‌تر می‌شد و نصیحت‌گری طیبیان در اندازه نگهداری با آمیزش زنان و باده‌نوشی، هیچ اثری نداشت و اگر روزی چند بر اثر سفارش مؤکد پزشکان، از شراب خوردن امساک و دوری می‌کرد، پیش از ترمیم یافتن قوا، توبه را می‌شکست و مجدداً به باده‌نوشی می‌نشست. از این رو همیشه ناساز و بیمار و رنگ‌پریده بود و ضعف نیروی جسمی و فکری چنان بر او غلبه کرده بود که حوصله کشورداری نداشت. بدین سبب اوضاع کلی مملکت بسیار آشفته و نابه‌سامان بود. (شاردن، ۱۳۸۳: ۱۶۷۹/۵)

دوره شاه سلطان حسین، که در زمان پس از مرگ شاه سلیمان بر تخت نشست، دوره‌ای پر از ضعف و بی‌ثباتی برای خاندان صفویه بود. این دوران با انتخاب حسین میرزا به عنوان شاه سلطان حسین توسط درباریان و خواجهگان حرمسرا آغاز شد. هدف از این انتخاب، حفظ یک سلطنت آرام و بدون چالش برای درباریان بود تا آنان از درگیر شدن در مشکلات سیاسی و اقتصادی کشور جلوگیری کنند. اما این تصمیم اشتباه و بی‌احتیاطی شاه سلیمان به نابودی سلطنت صفویه منتهی شد.

یکی از اولین مشکلات جدی در این دوره، برخورد شاه سلطان حسین با عباس میرزا، یکی از شاهزادگان برجسته صفویه بود. در حالی که عباس میرزا به شدت شایسته تاج و تخت بود، دربار از انتخاب او ممانعت کرد و تصمیم گرفت تا او را نابینا کند تا تهدیدی برای سلطنت شاه سلطان حسین نداشته باشد. با این حال، شاه سلطان حسین با مخالفت شدید با این اقدام، نشان داد که به ملاحظات انسانی و به پیمانی که در کودکی با عباس میرزا بسته بود، پایبند است. این پیمان در دوران کودکی آنها، زمانی که حسین و عباس به تلاوت قرآن مشغول بودند، منعقد شده بود که هیچ‌کدام از آنها نباید دیگری را نابینا کند و باید به مراقبت و تأمین آسایش یکدیگر پردازد. (دوسرسو، ۱۳۹۱: ۳۳)

با نشستن بر تخت، شاه سلطان حسین در پی اغوای درباریان به زندگی عیاشی و زنبارگی روی آورد و هزینه‌های سنگینی برای حرمسرای خود به خزانه کشور وارد کرد. او مانند پدرش، شاه سلیمان، علاقه‌ای به امور کشور نداشت و عملاً دولت و وزرا به اداره امور کشور پرداختند. بی‌توجهی شاه به مسائل حکومتی و فساد در دستگاه دولت، ضعف در سیستم‌های اجرایی و افزایش ناامنی در شاهراه‌ها، مشکلات جدی برای ایران به وجود آورد. این وضعیت، باعث شد تا حکام و مقامات خودسر در ولایات کشور رشد کنند و فساد در سراسر کشور گسترش یابد. (لکه‌هارت، ۱۳۸۳: ۲۷)

در روابط خارجی نیز، بی‌توجهی شاه سلطان حسین به تحولات جهانی و عدم توجه به تهدیدات خارجی باعث شد که ایران از فعالیت‌های مهم قدرت‌های خارجی غافل بماند و حتی منافع کشور آسیب ببیند. در حالی که مشکلات داخلی کشور به شدت افزایش یافته بود، شاه سلطان حسین در برابر این مشکلات بی‌تفاوت بود و حتی در مواقعی که تهدیدات خارجی بلافاصله بر منافع کشور اثر می‌گذاشت، هیچ اقدام عملی انجام نمی‌داد. (باستانی پاریزی، ۱۳۶۲: ۲۷۲)

بر اساس گزارش یان اوتس، مدیر کمپانی هند شرقی هلند، وضعیت داخلی ایران در دوران شاه سلطان حسین به شدت وخیم شده بود. ناامنی در راه‌ها، فساد اقتصادی و کاهش ارزش پول ایران، بیکاری و گرسنگی گسترده در سراسر کشور، همه نشان‌دهنده سقوط اقتصادی و اجتماعی ایران در این دوره بود. اوتس همچنین به شخصیت شاه سلطان حسین اشاره می‌کند و او را فردی ناپایدار و بی‌ثبات توصیف می‌کند که به راحتی می‌توانست با یک کلمه همه چیز را تغییر دهد، اما هیچ کنترلی بر روی امور کشور نداشت. (فلور، ۱۳۶۵: ۱۸)

در نهایت، شاه سلطان حسین نتوانست جانشین مناسبی برای خود پرورش دهد. شاهزادگانی چون صفی‌میرزا و تهماسب‌میرزا که به مقام‌های سلطنتی منصوب شدند، هیچ‌کدام نتوانستند از عهده مسئولیت‌های حکومت برآیند. صفی‌میرزا که پس از شورش افغان‌ها به مقام نایب‌السلطنه منصوب شد، به دلیل عدم تجربه و بی‌علاقگی نسبت به مسئولیت‌های حکومتی، خیلی زود از این مقام استعفا داد و به حرمسرا بازگشت. (دوسرسو، ۱۳۹۱: ص ۳۵)

این وضعیت در نهایت به فروپاشی سلسله صفویه انجامید. حمله افغان‌ها به اصفهان در سال ۱۱۳۵ق/ ۱۷۲۲م و تصرف پایتخت ایران، پایان کار سلطنت صفویه و نابودی این سلسله بود. این دوره نشان‌دهنده یک دوران بحرانی برای ایران بود که در آن بی‌کفایتی، فساد و ضعف در حکومتگری، زمینه‌های سقوط حکومت صفویه را فراهم کرد.

در تحلیل شخصیت شاه سلطان حسین و تحولات سیاسی دوران وی، مفهوم «سایه» از دیدگاه روان‌شناسی یونگ می‌تواند نقش مهمی ایفا کند. شاه سلطان حسین، با تمایل به زندگی عیاشی و بی‌توجهی به امور کشور، به گونه‌ای از جنبه‌های «سایه» خود رهایی می‌یافت. این ویژگی‌های پنهان و سرکوب‌شده شخصیت او که شامل ناتوانی در مواجهه با مشکلات کشور، علاقه به زندگی تجملاتی و تمایل به عیاشی بودند، به‌طور مداوم بر حکومت و تصمیم‌گیری‌های او تأثیر می‌گذاشتند. یونگ معتقد است که وقتی فرد از برخورد با سایه‌های خود اجتناب می‌کند و آنها را سرکوب می‌کند، این سایه‌ها به‌طور ناخودآگاه بر رفتار فرد حاکم می‌شوند و می‌توانند منجر به بحران‌های عمیق‌تری شوند. (فوردهام، ۱۳۸۸: ۸۵)

در مورد شاه سلطان حسین، سایه او نه تنها در جنبه‌های شخصی زندگی‌اش، بلکه در شیوه اداره کشور و عدم توجه به مشکلات اجتماعی و اقتصادی نمود پیدا می‌کند. او تمایل

سایه قدرت: تحلیل روان‌شناختی مسئله ... (حسین افشار و دیگران) ۲۸۳

به فرار از واقعیت‌ها داشت و در عوض به لذت‌جویی و زندگی راحت‌طلبانه رو آورد. این در حالی بود که کشور در بحران بود و در صورتی که او با مشکلات روبرو می‌شد و به آنها رسیدگی می‌کرد، می‌توانست از سقوط حکومت جلوگیری کند.

بی‌توجهی شاه سلطان حسین به مسائل حکومتی و عدم توانایی در اتخاذ تصمیمات درست، از جنبه‌های سایه شخصیت او قابل تحلیل است. او به جای روبرو شدن با چالش‌ها و بحران‌های کشور، ترجیح می‌داد به لذت‌های فردی خود بپردازد و از مواجهه با سختی‌ها و مسئولیت‌ها اجتناب کند. این نوع واکنش می‌تواند به‌عنوان یک «انکار» از سوی شاه در نظر گرفته شود که از پذیرش مسئولیت‌های حکومتی و شجاعت در برابر مشکلات کشور فرار می‌کرد (یونگ، روانشناسی ضمیر ناخودآگاه، ۱۳۸۸: ۲۸) به‌عنوان مثال، در مواجهه با تهدیدات خارجی، شاه سلطان حسین به‌طور مداوم به مسائل جزئی و غیرضروری مشغول بود و نسبت به مشکلات امنیتی و اقتصادی بی‌تفاوت نشان می‌داد. این بی‌توجهی، نتیجه سرکوب کردن مسئولیت‌پذیری‌ها و اولویت‌های کشور بود که در نهایت به فروپاشی سلطنت صفویه انجامید. این رفتار می‌تواند نمایانگر سایه‌ای از بی‌مسئولیتی و ضعف در درون شاه باشد که او از آن اجتناب می‌کرد و به جای آن به افراط در لذت‌ها و تفریحات مشغول می‌شد.

شاه سلطان حسین در تعامل با اطرافیان و دربار نیز به‌وضوح از سایه‌های خود بهره می‌برد. تصمیمات وی در مورد جانشینی، به‌ویژه در مورد عباس میرزا، نشان‌دهنده جنبه‌ای از سایه‌های دربار و سلطنت صفویه است. هنگامی که عباس میرزا به عنوان تهدیدی بالقوه برای سلطنت شاه سلطان حسین در نظر گرفته شد، درباریان خواستار نابینا کردن او بودند. شاه سلطان حسین به دلیل پیمان‌های پیشین با عباس میرزا، از این اقدام جلوگیری کرد. این عمل به‌نوعی تلاش برای پذیرش جنبه‌های انسانی و رعایت تعهدات بود که از سایه‌های خودش، یعنی ارزش‌های انسانی و وفاداری، می‌آمد. (تاریخ ایران دوره صفویان، ۱۳۸۰: ۱۲۳) اما در عین حال، این تصمیم هم بازتابی از ضعف او در تصمیم‌گیری‌های حکومتی بود، زیرا نمی‌توانست به‌طور مؤثر تهدیدات واقعی را شناسایی و کنترل کند. (بخش مفصل شاه سلطان حسین غیر محققانه و مطالب تکراری است)

در نهایت، سایه‌های شخصیت شاه سلطان حسین به‌طور مستقیم به فروپاشی سلسله صفویه منجر شدند. ناتوانی در برخورد با بحران‌ها، عدم تربیت جانشین مناسب، و بی‌توجهی به مسائل داخلی و خارجی کشور، نشان‌دهنده سرکوب‌هایی بودند که شاه از آن

اجتناب کرده بود. در واقع، او به جای مواجهه با واقعیت‌های دشوار، از آنها فرار کرد و این فرار از واقعیت‌ها به‌طور غیرمستقیم زمینه‌ساز نابودی حکومت صفویه شد.

می‌توان گفت شاه صفی، شاه عباس دوم، شاه سلیمان و شاه سلطان حسین صفوی برخلاف سایر شاهان پیشین، دست‌پرورده و پرورش یافته مطلق حرمسرا و البته غلامان خاصه دربار بودند که از آنان با عنوان «نیروی سوم» یاد شد. بنا به نوشته تاورنیه

پس از شاه عباس اول، همه فرزندان ذکور صفوی و سلاله شاهی را در حرمخانه بسته نگه می‌داشتند و در بی‌خبری و نادانی تربیت می‌کردند و فقط دو سه خواجه سرا به آنان خواندن و نوشتن می‌آموزند و آنها را همراهی می‌کنند تا برای سرگرمی گاهی تیراندازی کنند و گاهی اگر اجازه داشته باشند، در باغ‌های حرمسرا سوار خر شوند، زیرا اسب برای سواری در اختیارشان نمی‌گذارند و در تمامی این مدت آنها را هرگز به مردم نشان نمی‌دهند. (تاورنیه، ۱۳۸۹: ۱۷۲)

۵. نتیجه‌گیری

تحلیل جانشینی در خاندان صفوی با استفاده از نظریه «سایه» کارل گوستاو یونگ، دیدگاه جدید و عمیقی را در فهم پیچیدگی‌های روان‌شناختی پادشاهان این دوره ارائه می‌دهد. این رویکرد نشان می‌دهد که جانشینی نه تنها یک مسئله سیاسی یا نهادی، بلکه به شکلی عمیق و پیچیده به شرایط روانی پادشاهان این سلسله مربوط بود. ترس‌ها، سرکوب‌ها و میل به جاودانگی در ناخودآگاه پادشاهان صفوی، به ویژه شاه عباس اول، منجر به واکنش‌هایی چون حذف یا تخریب وارثان قدرت می‌شد؛ واکنش‌هایی که به‌طور عمده از مواجهه با «سایه» درونی پادشاهان نشأت می‌یافت. برای مثال، شاه عباس اول به‌عنوان یکی از صاحب‌نام‌ترین پادشاهان سلسله صفوی، به‌طور مداوم در تلاش بود تا سلطنت خود را تثبیت کرده و از تهدیدات داخلی و خارجی در امان بماند. او که از دوران کودکی خود تحت تاثیر عدم امنیت و بی‌ثباتی قرار داشت، به‌طور ناخودآگاه به دنبال حفظ کنترل مطلق بر سلطنت خود بود. در این میان، جانشینان احتمالی، به‌ویژه پسرانش، در نظر او به تهدیداتی تبدیل می‌شدند که می‌توانستند قدرت او را تضعیف کنند. به‌ویژه در مورد پسرش، شاه صفی، او به دلیل داشتن ویژگی‌هایی چون شجاعت و اقتدار، به‌عنوان فردی که قادر بود جایگزین پادشاه شود، به تهدیدی در ذهن شاه عباس تبدیل شد. در نتیجه، شاه عباس دست به اقدامات

قه‌ری علیه برخی از اعضای خاندان سلطنتی زد و حتی در برخی مواقع آنها را از میدان سیاسی حذف کرد.

در دوران شاه طهماسب اول نیز، گرچه از نظر سیاسی نسبت به جانشینی موفق‌تر عمل کرد، اما همچنان ترس‌های روانی و اضطراب‌هایی از جانشینی داشت که در رابطه‌اش با جانشینانش مشهود بود. شاه طهماسب به دلیل ویژگی‌های شخصیتی‌اش، سعی می‌کرد جانشینانی را برگزیند که توانایی چالش با او را نداشته باشند. این امر منجر به کشمکش‌های مداوم در درون دربار و در نهایت ناکامی در انتخاب جانشین مناسب شد. این موضوع نشان می‌دهد که او نیز به‌طور ناخودآگاه از آن بخش‌های سایه‌ای شخصیت خود که شامل ترس از دست دادن قدرت و نبود ادامه‌دار سلطنت می‌شد، رنج می‌برد.

این موضوع نشانگر آن است که شکست در نهادینه‌سازی جانشینی، به‌طور ضروری نتیجه ضعف ساختاری یا ناکارآمدی سیاسی نبوده، بلکه می‌تواند از ناتوانی در مواجهه با تهدیدات ناخودآگاه و درونی پادشاهان صفوی ناشی شده باشد. به دیگر سخن اینکه شکست‌های مکرر در مسئله جانشینی، بیشتر از آنکه صرفاً نتیجه ضعف ساختار حکومت صفوی باشد، به‌سختی پادشاهان در پذیرش بخش‌های تهدیدآمیز شخصیت خود و ترس‌های سرکوب‌شده آنها بازمی‌گردد؛ بخش‌هایی که می‌توانستند در صورت مواجهه آگاهانه، راه را برای انتقال آرام قدرت و استمرار مشروعیت هموار سازند.

در یک جمع‌بندی خلاصه شده می‌توان یافته‌های پژوهش را به شکل زیر نیز طبقه‌بندی نمود و برشمرد:

۱. در دوره اول سلسله صفوی (از زمان شاه اسماعیل اول تا شاه عباس اول) در کنار عنصر خون و ژن شاهی، نیروی اثرگذار طوایف قزلباش در انتخاب جانشین نقش کلیدی داشت. قزلباشان که هسته اصلی سخت قدرت بودند، با عناوینی چون للگی یا ناظر، سرپرستی شاهزادگان صفوی را بر عهده می‌گرفتند و در زمان خلأ و بحرانی که در دوران انتقال قدرت صورت می‌گرفت، سعی در نشان دادن شاهزاده کاندید و مورد نظر خود بر کرسی سلطنت بودند تا بتوانند از آن طریق سهم بیشتری از یک قدرت را از آن خود کنند.

۲. در دوره دوم سلسله صفوی (از زمان شاه صفی تا شاه سلطان حسین صفوی) اگرچه قزلباش‌ها همچنان به‌عنوان نیروی مؤثر در قدرت ایفای نقش می‌کردند اما کم‌فروغ بودند. «نیروی سوم» یا «غلامان خاصه» که در نوشتار بدان اشاره شد، در این دوره با

اعمال سیاست‌های خود در دربار و حرمسرا، سعی بر گرفتن عنان قدرت از طریق شاهزاده نشسته بر کرسی سلطنت داشتند. شایان ذکر است تاپیش از این دوره، با وجود حمایت متقابل صفویان و نهاد روحانیت از یکدیگر، علیرغم انتظاری که می‌رفت، روحانیون نقش پررنگی به اندازه قزلباشان و غلامان خاصه فرآیند جانشین‌پروری و انتخاب و انتصاب آنها نداشتند و فقط در دوران انتخاب و جلوس شاه عباس دوم، شاه سلیمان و به ویژه شاه سلطان حسین حضور و تاثیر نسبتاً چشمگیری در مقایسه با دوره‌های پیشین داشتند.

۳. می‌توان به تقریب چنین اذعان کرد که تمامی پادشاهان صفوی از نوعی پارانوایا (توهم توطئه) که ناشی از مناسبات و معادلات شایع و رایج در دربار و حرمسرا بود، برخوردار بودند و این امر موجب شد تا در دوره صفوی، جانشینان هر پادشاه (بجز شاه عباس اول) از ضعف در مدیریت رنج برده و تربیت شایسته‌ای جهت زمامداری مناسب نداشته باشند و از دیگر سو فرصت را نیز به افراد و گزینه‌های بهتر و برتر نیز ندهند.

۴. تقسیم قلمرو میان شاهزادگان جهت تربیت و تمرین حکمرانی که سنتی بر مبنای سنت صحرائشینان ترک‌تبار بود در دوره اول صفوی فرصتی برای فهم معادلات قدرت و مدیریت کلان بود که با اعمال نفوذ قزلباشان، این فرصت از بین رفت. در دوره دوم صفوی نیز، استقرار و نگهداشت عمدی شاهزادگان صفوی در پایتخت و حرمسرا و نیز دخالت غلامان خاصه (نیروی سوم) موجب فرصت‌سوزی در مؤلفه فوق‌الذکر شد.

پی‌نوشت‌ها

1. This article is derived from the PhD dissertation of Hossein Afshar, entitled "*Social Shadows of Iranian Society during the Safavid Era: A Psychoanalytical Approach Based on Carl Gustav Jung*", submitted to Shahid Beheshti University – Institute of Iranology.

۲. این مقاله مستخرج از رساله دکتری تخصصی دانشجو حسین افشار با عنوان «سایه‌های اجتماعی جامعه ایران عصر صفوی با تکیه بر روان‌شناسی تحلیلی کارل گوستاو یونگ» در دانشگاه شهید بهشتی - بنیاد ایران‌شناسی است.

کتاب‌نامه

- آقاجری، هاشم (۱۳۸۹)، مقدمه ای بر مناسبات دین و دولت در ایران عصر صفوی، تهران: انتشارات طرح نو.
- استرآبادی، سید حسین بن مرتضی حسینی (۱۳۶۶)، تاریخ سلطانی (از شیخ صفی تا شاه صفی). به کوشش احسان اشراقی، تهران: انتشارات علمی.
- اسکندربیک ترکمان (۱۳۹۰)، تاریخ عالم آرای عباسی. به کوشش فرید مرادی، تهران: انتشارات نگاه.
- اوداینیک، ولادیمیر والتر (۱۳۷۹)، یونگ و سیاست، ترجمه علیرضا طیب، تهران: نشر نی.
- بابایی، سوسن و بابایان، کاترین و دیگران (۱۳۹۰)، غلامان خاصه (نخبگان نوحاسته دوران صفوی). ترجمه حسن افشار، تهران: نشر مرکز.
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۶۲)، سیاست و اقتصاد عصر صفوی. تهران: انتشارات صفی علیشاه.
- بلو، دیوید (۱۳۹۸) شاه عباس اول (پادشاه بی‌رحمی که به اسطوره مبدل گشت). ترجمه خسرو خواجه نوری، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- بیگدلی، محسن (۱۴۰۰)، ریشه یابی زمینه های انحطاط صفویه (از آغاز تا فروپاشی). تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۸۹) سفرنامه تاورنیه. ترجمه حمید ارباب شیرانی، تهران: انتشارات نیلوفر، ۱۳۸۹.
- توی، قاضی احمد و قزوینی، آصف خان (۱۳۸۲) تاریخ الفی، ج ۸، به تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- تهماسب اول صفوی (۱۳۸۸)، تذکره شاه تهماسب. تصحیح کریم فیضی، قم: انتشارات مطبوعات دینی.
- چاپراه‌دیبک و دیگران (۱۳۹۲)، تاثیر سایه، ترجمه ساره سرگلزایی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ و زندگی.
- خواجگی اصفهانی، محمد معصوم (۱۳۶۸)، خلاصه السیر، به کوشش ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی.
- ونیزیان (۱۳۸۱)، سفرنامه‌های ونیزیان در ایران. ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات خوارزمی، ۱۳۸۱.
- دلاواله، پیتر. سفرنامه پیتر و دلاواله (۱۳۸۱) ترجمه شجاع الدین شفاء، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- دلیر، نیره (۱۴۰۰)، گفتمان ظل الهی در تاریخ نگاری عصر صفوی، تهران: دوفصلنامه جستارهای تاریخی (پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی)، سال ۱۲، شماره ۲.
- دوسر، ژان آنتوان (۱۳۹۱)، علل سقوط شاه سلطان حسین. ترجمه ولی‌اله شادان، تهران: انتشارات کتابسرا، ۱۳۹۱.
- رابرتسون، رابین (۱۳۹۸)، کهن‌الگوی یونگی، ترجمه بیژن کریمی، تهران: نشر دف.

۲۸۸ جستارهای تاریخی، سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵

رویمر و دیگران (۱۳۸۰) تاریخ ایران دوره صفویان (پژوهش دانشگاه کمبریج). ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر جامی.

سانسون، نیکلاس (۱۳۶۴)، سفرنامه سانسون (وضع کشور شاهنشاهی ایران در زمان شاه سلیمان صفوی). ترجمه تقی تفضلی، تهران: انتشارات ابن سینا.

سومر، فاروق، (۱۳۷۱)، *تعش ترکان آناتولی در تشکیل دولت صفوی*، ترجمه احسان اشراقی و محمدتقی امامی خوبی، تهران، نشر گستره.

سیوری، راجر (۱۳۷۸)، *ایران عصر صفوی*. ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.

سیوری، راجر (۱۳۸۰)، *در باب صفویان*. ترجمه رمضان علی روح‌الهی، تهران: نشر مرکز.

شاردن، ژان (۱۳۷۵) *سفرنامه ژان شاردن*، ج ۳، ۴، ۵، ترجمه اقبال یغمایی، تهران: انتشارات توس.

شاملو، ولی قلی بن داوود قلی. *قصص الخاقانی* (۱۳۷۱)، تصحیح سیدحسن سادات ناصری، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

صفت گل، منصور (۱۳۸۱)، *ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی*، تهران: نشر رسا.

غفاری فرد، عباسقلی (۱۳۹۶)، *آن روی سکه؛ پژوهشی در تاریخ‌نگاری ایران*. تهران: انتشارات نگاه، ۱۳۹۶.

فرودهام، فریدا (۱۳۸۸)، *مقدمه ای بر روانشناسی یونگ*، ترجمه مسعود میربها، تهران: نشر جامی.

فروید، زیگموند (۱۳۸۷)، *مکانیزم های دفاع روانی*، ترجمه حبیب گوهری راد، محمد جواد، تهران: نشر رادمهر.

فلور، ویلم (۱۳۵۶) *اولین سفرای ایران و هلند*. ترجمه داریوش مجلسی و حسین ابوترابیان، تهران: کتابخانه طهوری.

فلور، ویلم (۱۳۶۵)، *برافتادن صفویان و برآمدن محمود افغان*. ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: نشر توس.

فلور، ویلم، (۱۳۹۹)، *«بیداری ایرانیان مدیون شاه عباس نیست»*، تهران، آگاهی نو، شماره ۲.

فن فرانتس، ماری لوئیز و ادینجر، ادوارد. اف (۱۳۹۳)، *چهار مقاله یونگی*، ترجمه مهدی سررشته داری، تهران: انتشارات مهر اندیش.

قزوینی، ابوالحسن (۱۳۶۷) *فوائد الصفویه*. تصحیح و حواشی مریم میراحمدی، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

قزوینی، بوداق (۱۹۹۹م) *جواهر الاخبار*، به کوشش محمدرضا نصیری، کوئچی هانه دا، توکیو، مؤسسه مطالعات فرهنگ‌ها و زبان‌های آسیا و آفریقا.

کارری، جورانی فرانچسکو جملی (۱۳۸۳)، *سفرنامه کارری*. ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

کدیور، جمیله (۱۳۷۸)، *تحول گفتمان سیاسی شیعه در ایران*، تهران: انتشارات طرح نو.

سایه قدرت: تحلیل روان‌شناختی مسئله ... (حسین افشار و دیگران) ۲۸۹

- کروسینسکی، یوداش (۱۳۶۳)، سفرنامه کروسینسکی. ترجمه عبدالرزاق دنبلی (مفتون)، تصحیح و حواشی مریم میراحمدی، تهران: انتشارات توس.
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۰)، سفرنامه کمپفر. ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: انتشارات خوارزمی.
- لکه‌پارت، لارنس (۱۳۸۳)، انقراض سلسله صفویه، ترجمه اسماعیل دولتشاهی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- لوفت، پاول (۱۳۸۰)، ایران در عهد شاه عباس دوم. ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت خارجه.
- متی، رودولف (رودی) (۱۳۹۷)، ایران در بحران (زوال صفویه و سقوط اصفهان). ترجمه حسن افشار، تهران: نشر مرکز.
- متی، رودولف (رودی) (۱۳۹۹)، تفریحات ایرانیان (مسکرات و مخدرات از صفویه تا قاجاریه). ترجمه مانی صالح علامه، تهران: نشر نامک.
- مستوفی، محمد محسن (۱۳۷۵)، زیده التواریخ. تصحیح بهروز گودرزی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- منجم یزدی، ملاجلال‌الدین محمد (۱۳۶۶)، تاریخ عباسی (روزنامه ملاجلال). به کوشش سیف‌اله وحیدنیا، تهران: انتشارات وحید.
- مورنو، آنتونیو (۱۳۸۶)، یونگ، خدایان و انسان مدرن، ترجمه داریوش مهرجویی، تهران: نشر مرکز.
- واله اصفهانی، محمدیوسف (۱۳۷۲)، خلد برین (ایران در روزگار صفویان). به کوشش میرهاشم محدث، تهران: انتشارات بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- هیئتس، والتر (۱۳۸۱)، شاه اسماعیل دوم صفوی. ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- یوسف جمالی، محمد کریم (۱۳۸۷)، حیات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی شاه اسماعیل اول. اصفهان: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی نجف‌آباد.
- یونگ، کارل گوستاو (۱۳۸۳)، آيون پژوهشی در پدیده خویشتن، ترجمه پروین فرامرزی و فریدون فرامرزی، تهران: نشر به نشر.
- یونگ، کارل گوستاو (۱۳۸۵)، روانشناسی ضمیر ناخودآگاه، ترجمه محمد علی امیری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- یونگ، کارل گوستاو (۱۳۸۶)، انسان و سمبول هایش، ترجمه محمود سلطانی، تهران: نشر جامی.
- یونگ، کارل گوستاو (۱۳۸۶)، رویاها، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران: نشر کاروان.
- یونگ، کارل گوستاو (۱۳۸۳)، روانشناسی و شرق، ترجمه لطیف صدقیانی، تهران: نشر جامی.
- یونگ، کارل گوستاو (۱۳۶۸)، چهار صورت مثالی، ترجمه پروین فرامرزی، تهران: انتشارات به نشر.

۲۹۰ جستارهای تاریخی، سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵

یونگ، کارل گوستاو (۱۳۷۳)، روانشناسی و کیمیاگری، ترجمه پروین فرامرزی، تهران: انتشارات به نشر.
یونگ، کارل گوستاو (۱۳۸۶)، روانشناسی ودین، ترجمه فواد روحانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
یونگ، کارل گوستاو (۱۳۸۵)، روح و زندگی، ترجمه لطیف صدقیانی، تهران: نشر جامی.